

ПОГРЕБАЛНАТА ОБРЕДНОСТ ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ – ПАРТИЙНИ ДИРЕКТИВИ, МЕРКИ ЗА РЕАЛИЗАЦИЯ И РЕАЛНОСТ

Мария Маринова

В статията се проследява процесът на налагането на социалистическата гражданска погребална обредност чрез преглед на важни държавни и партийни документи (публикувани и архивни) и на публикации във ведомственото списание „Народни съвети“, в статистически изследвания, в брошури на общественици и в монографии на водещи учени от периода на социализма. Независимо от усилията на партията и държавата църковното опело продължава да се практикува широко. То може в определени райони (явно или тайно) да дублира гражданския обред. Само в отделни населени места гражданските погребения преобладават, което е резултат от строг партиен контрол или от дейността на особено обаятелно длъжностно лице. Този извод се потвърждава и от теренния материал, записан в община Божурище, намираща се на запад от столична община. Респондентите, живеещи по време на проведените интервюта на територията на общината, споделят спомени за погребения както в нейните граници, така и от различни райони на страната.

Ключови думи: погребална обредност, гражданско погребение, опело, материална база, слово за покойника

The article introduces the process of enforcing socialist civil funeral rituals based on various state and party documents, articles and books of top scientists within the period of socialism. Despite all the attempts of the party and the state, church funeral service continues to be practiced widely. It could sometimes shadow civil ritual. Only in some places do civil funerals prevail. This is the result of strict party control or of the activity of a very enigmatic civil servant. This conclusion is also confirmed by interviews recorded in the municipality of Bozhurishte (situated to the west of Sofia municipality). Respondents share memories about funerals within the municipality of Bozhurishte and from other parts of the country.

Key words: funeral ritual, civil funeral, church funeral service, equipment, speech for the deceased

В настоящата статия ще бъдат представени наблюдения върху въвеждането на гражданския ритуал за погребение. Анализът на ситуацията, който ще бъде направен, ще послужи като ориентир за утвърждаването на гражданските ритуали. Ще се търсят

отговори на въпросите доколко това е успешно за ритуала погребение, както и на какво се дължи успехът или неуспехът на Партията Държава в това отношение. За целта ще бъдат анализирани административни документи (правилници, закони, архивни документи), с които се въвеждат и регулират гражданските погребения, информации за налагането на разглеждания ритуал в различни населени места от територията на НРБ, публикувани в сп. „Народни съвети“, социологически изследвания и статии, посветени на атеистическото възпитание от периода на социализма. Те ще бъдат съпоставени с мнения на респонденти, извлечени от теренни записи, направени в гр. Брезник и община Божурище през периода 2014-2016 г. Основният метод на работа е сравнителният анализ.

Социалистическите граждански ритуали, които са изцяло нова обществена реалия за втората половина на XX век в България, се налагат бавно и с променлив успех в социалистическото общество. Най-бързо и лесно се утвърждава ритуалът за сключване на граждански брак, който има задължителен характер, а най-трудно – гражданското погребение, единственият тъжен ритуал.

Тази ситуация не остава незабелязана от изследователите на социализма у нас. Радост Иванова, например, отбелязва: „Най-добре все пак се пазеше църковното погребение, но и там наред с погребалните кръстове на надгробните плочи се появяваха и петолъчки.“ (Иванова 2006: 84).

Въвеждането на гражданското погребение е обект на анализ от редица изследователи. Анастасия Пашова в студията си „Днес остана празно едно работно място (Нова идеология за смъртта и погребалната обредност на държавния социализъм в България от 50-те – 70-те години на XX век) изследва „властовите механизми, чрез които тоталитарната система постепенно налага контрол върху семейната празничност“ (Пашова 2006: 319). Тя проследява етапите на формиране на семейната, и в частност, на погребалната обредност. За начална точка на своето изследване А. Пашова определя установяването на единната източноправославна обредна система през 1882 г., като поставя акцент върху „промените в идеологията на семейната обредност след 1947“ (Пашова 2006: 321-325) и анализира погребалните сценарии от брошурата „Погребение – граждански обред“, издадена за служебно ползване през 1968 г. (Пашова 2006: 327-336). Според Момчил Методиев „основната цел на държавата е именно ограничаването на погребенията по религиозен обред“ (Методиев 2013). На въвеждането на

социалистическата погребална обредност е посветена и статията на Иван Еленков „Към въпроса за въвеждането на траурния ритуал и социалистическата празнично-обредна система у нас – 1969-1971 г.“ (Еленков 2009). Той представя подробно обнародваните законови актове, регулиращи провеждането и популяризирането (или поне опита за популяризиране) на погребенията с граждански ритуал. Поради тази причина в настоящия доклад тези документи няма да бъдат разгледани в детайли.

Фактът, че гражданските погребения се утвърждават по-трудно от другите семейни граждански ритуали, не остава незабелязан и от изследователи и анализатори на ситуацията по време на социализма. В две от главите на „Актуални проблеми на атеистичната дейност. За системата на партийната просвета“ от 1976 г. се обръща специално внимание на този проблем. Магдалена Кузманова пише: „при загубата на близък човек ... религията, която има като една от основните си функции да носи утешение (макар и илюзорно по своята същност), държи сравнително най-стабилни позиции.“ (Кузманова 1976: 200). Николай Мизов също отбелязва устойчивостта на религиозните погребения (Мизов 1976: 218).

На национално ниво се полагат много усилия за въвеждането и успешното реализиране на социалистическата погребална обредност. Наред с административните разпоредби и законовите актове¹, се обнародват и други документи, занимаващи се единствено с утвърждаването на гражданските погребения (например: Правилник за погребенията – Държавен вестник, № 102, 25 декември 1970 г.), влязъл в сила от 1.01.1971 г. чл. 1 от параграф I на същия Правилник гласи: „Погребенията на починали в страната български граждани и лица без гражданство се извършват безплатно от органите на общинските народни съвети и разходите са изцяло за сметка на техния бюджет.“

През 1967 г. в Пловдив и 1972 г. в София се провеждат национални съвещания по ритуалите, посветени на внедряването на социалистическата обредност като цяло (цит. по: Нинова 1973: 27). През 1980 г. в Кюстендил и през 1981 г. отново в Пловдив се провеждат две поредни национални научно-практически конференции на тема „Мястото на

¹ Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 27.12.1966 г. относно подобряването на научно-атеистичната пропаганда и дейност; постановлението на Министерския съвет № 14 от 4.04.1962 г.; Указът на бившия Президиум на НС от 7.08.1970 г. и Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 11.03.1971 г. за по-широко внедряване на новите социалистически граждански ритуали (цит. по: Босев 1973: 31); „Инструкция за работата на изпълнителните комитети на народните съвети и техните органи по внедряването и провеждането на гражданските ритуали“ (цит. по: Ненова 1970: 24).

изкуствата в съвременните празници и обреди“, като материалите от втората излизат в сборник за служебно ползване (цит. по: Пашова 2006: 325-327). А през 1984 г. се организира и национална научно-практическа конференция на тема „Погребалната обредност – съвременност и традиция“ (цит. по: Жабински 1985: 38-39).

Същевременно в пресата, предназначена за служебно ползване, се срещат признания за трудностите, които стоят пред организирането и провеждането на гражданските погребения. В сравнение с другите два семейни ритуала процентът на погребенията, които се извършват по новия, социалистически, начин е най-малък.

Трябва да се отбележи, че в различните статии и изследвания предложените статистики се различават драстично. Навсякъде обаче недвусмислено и неоспорвано е констатирано преобладаването на религиозните погребения (Методиев 2013, Еленков 2009 и др.).

В списание „Народни съвети“ за първи път на ритуала Гражданско погребение се отделя по-специално внимание едва през 1967 г., като трябва да се отбележи, че в предишни годишници могат да се открият статии, занимаващи се със създаването и на трите ритуала като цяло, без да се откроява траурният. В кн. 4 от 1967 г. Милко Ковачев (главен инспектор в управление „Изпълнителни комитети на народните съвети“ при Министерски съвет) прави обзор на внедряването на гражданските ритуали в по-широк (надрегионален, национален) мащаб, като обръща конкретно внимание на траурните церемонии, и отбелязва: „По внедряването на граждански ритуали при погребения сме още много назад.“ (Ковачев 1967: 31). Инспекторът споделя наблюденията си и прави препоръки за по-успешна работа в тази насока: „Ако не откликне обществеността, представителите на религията намират благоприятни условия за свое въздействие. Не може да не се признае, че тук атеистическата пропаганда е най-слаба и преобладаващият процент от погребенията се извършват с религиозна обрядност. ... Необходимо е и народните съвети, и Отечественият фронт, и другите обществени организации да подобрят погребалните церемонии.“ (Ковачев 1967: 31).

В кн. 8 от 1968 г. Петър Иванов, разглеждайки ситуацията в Стара Загора, демонстрира значително по-отговорна и обмислена позиция. В града се провеждат много малко граждански погребения и по думите му „както Градският народен съвет, така и обществото са оставили този ритуал в ръцете на църквата, с изключение на погребенията

на изтъкнати партийни и обществени дейци.“ (Иванов 1968: 47). Основната причина за това П. Иванов вижда в липсата на подходяща материална база: в Стара Загора към 1968 г. няма зала за траурни обреди, без която според него е невъзможно да се постигнат поставените цели. Позицията на автора на тази статия изглежда осъзната и добре обмислена. За първи път в „Народни съвети“ се появява статия, която разглежда, макар и не обстойно, проблема за погребалната обредност на регионално ниво.

През 1968 г. е публикуван колективен труд на учени от Института по философия при БАН, озаглавен „Процесът на преодоляване на религията в България“. В него са анализирани резултатите от социологическо изследване на религиозността в България за периода 1945-1962 г. въз основа на анкета, проведена от Института по философия при БАН. В резултат от обобщението на статистическите данни за провеждането на гражданските и религиозните ритуали се констатира: „още по-силно е влиянието на религията при погребенията – от всички погребения в периода 1945-1962 г. 79,98% са религиозни.“ (Процесът на преодоляване на религията 1968: 180-181).

През същата година излиза книгата на Милко Ковачев „Социалистическите ритуали и задачите на народните съвети“. В нея е отделено важно място на погребалната обредност, като е отбелязана ролята на местните обществени организации в провеждането на съответните ритуали (Ковачев 1968: 95-101).

Проблемите, свързани с налагането на гражданската погребална обредност, явно излизат на преден план в държавната политика. На 1.07.1970 г. до председателя на МС Тодор Живков е изпратен съвместен доклад от Атанас Димитров, председател на Държавния комитет за битови услуги, и от Младен Костов, началник на отдел „Народни съвети“ при Президиума на народното събрание, относно „подобряване услугите на населението при извършване на погребения на починали лица“ (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 13-21). В него са изтъкнати „редица неуредици“, които според авторите са причина за ниския процент на погребенията с граждански ритуал – едва 10-20% (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 14). Авторите цитират Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 27 декември 1966 г., в което се препоръчва на МС „да разгледа въпроса за безплатно извършване на погребенията“ (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 15), съобщават за направени проучвания и предлагат решения на основните проблеми, свързани с организацията на погребенията.

Този доклад е последван от няколко документа, издадени от Комитета за стопанска координация с председател Пенчо Кубадински и от Президиума на Народното събрание с председател Георги Трайков. Според протокол № 42 от 22.07.1970 г. Комитетът за стопанска координация приема предложението на председателя на Държавния комитет за битови услуги и на началника на отдел „Народни съвети“ при Президиума на народното събрание за подобряване услугите, свързани с погребалната обредност, и възлага изготвянето на цялостно предложение за гражданските ритуали на Държавния комитет за битови услуги. (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 4). Следствие от това заседание е Разпореждане № 338 от 28.07.1970 г. на Комитета за стопанска координация при МС, в което се уреждат редица въпроси, свързани с гражданската погребална обредност. Според т. 1 от него „От 1 януари 1971 грижите за починали лица да се поемат изцяло от органите на общинските народни съвети, включително доставяне на необходимите погребални потреби и др., без да се внасят такси от близките на починалите.“ (ЦДА, ф. 136, оп. 51 а. е. 321, л. 1). Освен това се одобряват промени в законови разпоредби, свързани с новия начин на финансиране на погребалните услуги и се определя срокът за внасянето на цялостно предложение за гражданските ритуали от Държавния комитет за битови услуги „до края на октомври с. г.“ (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 2-3). Разпореждането е последвано от Указ на Президиума на народното събрание за изменение на Кодекса на труда (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 9-12).

От цитираните документи ясно личат усилията за въвеждането и утвърждаването на гражданските погребения. Наличието на множество документи, които се занимават с този проблем, както и от многократното настояване, че тази услуга трябва да бъде безплатна за гражданите налага извода, този процес е бил изключително труден и до голяма степен неуспешен.

Важно е да се отбележи една информация, в която се съобщава, че от 1.09.1970 г. в гр. Пловдив е въведено „задължително безплатно гражданско погребение за всички, след което, ако близките желаят, могат да организират и религиозно погребение“ (Янев 1970: 67).

Този факт непосредствено следва издадения на 6.08.1970 г. Указ № 1274 на Президиума на Народното събрание², въз основа на който е изготвен Правилник за погребенията (обнародван в ДВ бр. 102 от 25.12.1970 г., 6-7). Като негови автори са отбелязани министърът на финансите (Б. Белчев), председателят на Комитета за битови услуги (Сл. Пенев), председателят на Комитета по цените (Ив. Виденов) и началникът на отдел „Народни съвети“ при Президиума на Народното събрание (Мл. Костов). Правилникът влиза в сила от 1.01.1971 г.

Няколко години по-късно, през 1976 г., в списание „Народни съвети“ Аспарух Вангелов (инспектор по гражданските ритуали в СГНС) обаче отново обвинява „сравнително ... бедна/та/ материална база и реквизит“ за по-бавното внедряване на гражданското погребение на Софийски градски народен съвет (Вангелов 1976: 36). Той отбелязва, че се строи крематориум и ритуална зала към него, както и че се предвижда „художествено обогатяване на интериора на съществуващата ритуална зала, предназначена за тържествени церемонии при погребенията.“ (Вангелов 1976: 36). Вангелов се спира също така на значението на сценариите, словата и т.нар. от него „естествени ритуални действия, символност и музика“ за „по-бързо внедряване на траурния ритуал в практиката“ (Вангелов 1976: 36). Той изтъква също така, че служителите, извършващи гражданските погребения, все още не са достатъчно добре подготвени (Вангелов 1976: 37).

Същевременно още през 1970 г. в Кюстендил вече е открито погребално бюро, чрез което се организират гражданските погребения (Клинков 1970: 29). Макар че в статията в „Народни съвети“ липсват статистически данни, става ясно, че бюрото функционира и подпомага както гражданите, така и утвърждаването на нецърковните погребения. От друга страна, в гр. Левски едва през 1971 г. започват да организират провеждането на граждански погребения (Годорова 1971: 35).

На фона на така представената картина се откроява статията на председателката на ИК на общинския народен съвет Александра Терзийска в община Лехчево, която заявява, че през 1971 г. в общината „има много малко случаи на черковно погребение“ (Терзийска 1971: 36). От думите ѝ става ясно, че в Лехчево също няма зала за траурни събития, тъй

² В края на Правилника (ДВ, бр. 102 от 25.12.1970 г.) е отбелязано, че Указът е публикуван в ДВ бр. 68 от 1970 г. Този брой излиза на 28.08.1970 г., но в него няма подобна публикация. Подобна публикация липсва и в съседните броевете.

като за лошо време на гробищата е построен само малък подслон. За споменатата община може да се направи изводът, че новият ритуал се налага благодарение на умело и вероятно безкомпромисно партийно ръководство или на изключително обаятелно длъжностно лице.

Подобни успехи обаче са рядкост и фактът, че се афишират по такъв начин идва отново да потвърди извода за недостатъчната популярност на разглеждания ритуал. Налага се впечатлението за преднамерена показност, която трябва да затъмни общата картина на недобрите резултати на национално ниво.

През 1983 г. е публикувана статия на Пенка Христова (секретар на ИК на ОБНС – гр. Толбухин, народен представител), в която тя отбелязва, че още през 1979 г. е открит специален обреден дом за тъжните ритуали. В него се предоставя „цялостно административно и материално обслужване“, включително изготвяне на смъртен акт (Христова 1983: 38). Тази особеност е от голямо значение, тъй като тя е показателна за взаимодействието между задължителната административна страна (изготвянето на смъртния акт) и незадължителното, но много желателно според властта гражданско погребение.

В други броеве на списанието от периода 1967-1971 (Стоилов 1967: 61; Койнов 1968: 50; Иванова 1971: 31) се споменават траурните ритуали, като от текстовете се добива впечатлението, че въвеждането им е в начален етап.

Направеният преглед свидетелства, от една страна за това, че погребенията са най-трудните за организиране граждански ритуали. От друга страна, както личи от статиите, посветени на различни населени места, ситуацията не е еднаква в цяла България. В някои градове са направени сериозни стъпки за по-мощно провеждане на граждански погребални ритуали, в други се правят едва първи стъпки в тази посока. Разбира се, не бива да се забравя, че с течение на времето ситуацията също се променя. В това отношение си заслужава да се посочи цитираната от Богомир Босев (инспектор по гражданските ритуали при СГНС) статистика за гражданските погребения. Въпреки че не става ясно дали посочените цифри се отнасят за конкретен район, или за цяла България, те все пак заслужават внимание: „Чувствително се увеличава броят на гражданските погребения. Докато през 1969 г. и 1970 г. процентът на гражданските погребения е между 12 и 13, през 1971 г. той е 23,76, а само за първите 3 месеца на 1972 достигна над 35.“ (Босев 1973: 32).

ПОГРЕБАЛНАТА ОБРЕДНОСТ ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ...

В интервю, публикувано в сп. „Народни съвети“ (кн. 10 от 1973 г.), д-р Илия Балеvски, заместник началник на отдел „Народни съвети“ при Държавния съвет на НРБ, цитира друга статистика, валидна вероятно за отделни окръзи: „През първото шестмесечие на тази година... Ритуалът тържествено обявяване име обхвана над 40% от новородените деца, а погребенията с граждански ритуал достигнаха над 45% и отбелязват ръст с 11%. ... През 1970 г. обхватът на тържественото обявяване имената на децата е бил около 18% и толкова за погребенията с граждански ритуали, или в сравнение с първото шестмесечие на тази година увеличението е съответно с 22% и 27%.“ (Народни съвети 1973: 25).

Според Любен Беров във Велико Търново към 1974 г. „над 80% от погребенията се извършват с граждански ритуал.“ (Беров 1974: 32) Няколко години по-късно ситуацията в гр. Толбухин е следната: „от общо 670 погребения ... през 1981 година само 41 са преминали през църква или са проведени с мюсюлмански обред.“ (Христова 1983: 39) Това са малко над 6%.

Статистиката обаче предоставя само една от гледните точки към ситуацията с гражданските погребения. Не бива да се подминава коментара на темите, които се засягат в словата, произнасяни при погребение. Пенка Христова отбелязва: „в обредния дом говорим за делата, за смисъла и съдържанието на човешкия живот и за конкретния човек, дал нещо от себе си за другите, за близките и обществото.“ (Христова 1983: 39). Трябва да се отбележи също така, че подготовянето и произнасянето на словата за покойниците не са задължение на длъжностните лица. За тях би трябвало да се разчита на отечественофронтовските организации, на професионалните съюзи и на комсомола. Подробен анализ на примерните сценарии и слова прави Анастасия Пашова (Пашова 2006: 327-334), поради тази причина този проблем няма да бъде подробно коментиран в настоящата статия.

Така изглежда гражданската погребална обредност през призмата на периодични и непериодични издания от времето на нейното въвеждане в общодържавен мащаб. Интересно би било да се разгледа конкретно гореописаната ситуация в рамките на една неголяма община. В настоящата статия това ще бъде направено за община Брезник, област Перник, в която от 1966 г. до 1992 г. дългогодишно лице е Лидия Добревска. Разполагам както с материали за нейната работа, така и с интервю с нея, проведено на 23.06.2014 г.

Според казаното от Лидия Добревска в града се провеждат нецърковни погребения от края на 1968 г. Към този момент според нея вече са излезли основните насоки за внедряване на социалистическите ритуали и тя разполага с примерен сценарий за извършване на обрета гражданско погребение. През месец декември 1968 г. е починала възрастна жена, която в своето завещание изрично изразява желанието си да бъде погребана с граждански, а не с църковен ритуал. Лидия Добревска със смирение описва подготовката си за това първо по рода си погребение. Тя посещава дома на покойната по време на обедната си почивка, разговаря с близките, след което отива при председателя на Отечествения фронт, Александър Михайлов. Въз основа на казаното от близките на починалата и с помощта на Александър Михайлов Добревска съставя словото си за погребението. Любопитно е да се отбележи, че вечерта след гражданския ритуал един от синовете на покойната посещава Добревска в дома ѝ, за да ѝ благодари за произнесеното слово и да ѝ поиска текста му, за да го сложи в семейния архив, защото, както казва тя „тава е едно старо брезнишко семейство, културно и иска да си спази, каквито традиции имат във къщи.“ Важно е също така обобщението, което Лидия Добревска прави за практиката на провеждане на граждански погребения след това първо събитие: „Тава ми беше първият ритуал по погребенията, по-късно, нали знаете, от дума на дума тоя така, тоя така и започнаха да искат граждански погребения.“ Самата тя не уточнява колко време е отнело на хората да започнат да я търсят по-често за провеждането на траурните ритуали. От статията на Славка Иванова в сп. „Народни съвети“, посветена на гражданската обредност в гр. Брезник и публикувана през 1971 г., може да се направи изводът, че това не става веднага: „Сега правим сериозно усилия за по-широко въвеждане на гражданските погребения. Решението разходите по погребението да бъдат за сметка на народните съвети много ни улеснява, но в същото време поставя пред нас много задачи.“ (Иванова 1971: 31). Десетина години по-късно вече ситуацията е съвсем различна. За популярността на гражданските погребения в Брезник към 1982 г. може да се съди от „Информация ... относно Работата на Общ. НС по организацията и внедряване на празнично-обрядната система на територията на общината“, писана от Георги Михайлов (председател на ИК на Общ. НС – гр. Брезник, личен архив на Лидия Добревска) вероятно през 1983 или 1984 г.: „Средно годишно, пише той, /от 1979 до 1982 год./ в селищната система умират от 200 до 220 души, в това число около 40-50 в гр. Брезник. В Брезник са създадени традиции и

почти 100% от починалите през последните 5-6 години се погребват с ритуали организирани от Общински народен съвет. По различна е изглеждала картината в селата и преди всичко в бившия Ноевски и Кошаревски район, където процентът на погребаните с ритуал е бил около 10%. Сега общо за селищната система, проследено от 1979 г. до 1982 г. този процент се е движил последователно от 40% за да достигне сега 60-65%.“ (с. 5). Драстичната разлика между ситуацията в града Брезник, където се работи активно за утвърждаването на гражданските ритуали, и селата е значеща.

В този контекст си заслужава да се разгледат и интервюта, направени с респонденти, живеещи в момента на територията на община Божурище, София-област. Преди да се премине към анализ на теренния материал обаче е необходимо да се направи кратка характеристика на общината.

Община Божурище се намира на запад от София, като на изток граничи със Столична община, а другите съседни ѝ общини са Костинброд, Сливница, Брезник и Перник. В състава на общината влизат селата Гурмазово, Пожарево, Златуша, Росоман, Делян, Мала Раковица, Пролеша, Хераково и Храбърско. Центърът на общината, Божурище (обявен за град през 1997 г.), възниква след 1897 г. във връзка с построения в землището на с. Гурмазово царски конезавод, а по-нататъшното му развитие се свързва с първото царско летище (1912 г.). Фактически селището се развива след 1944 г., когато се строят редица нови военни поделения. В него се заселват както жители на с. Гурмазово (собственици на земеделска земя) и на селата от общината, така и военни със семействата си, обслужващ персонал на летището, конната база, а по-късно – и волнонаемни служители във военните поделения. Поради това сред населението на гр. Божурище има представители на различни райони на България. Административен център на общината с. Божурище става през 1949 г.

Според сведения на Снежана Йорданова, длъжностно лице в с. Божурище през периода 1966-1976 г., граждански погребения в общината не е имало („не съм ходила, да изнасям речи и такива работи, това не съм го правила“; „Погребенията са били със свещеник, не съм ходила и не са ни задължавали, но после не знам да е ходено да се прави.“). На територията на общината в теренни записи с различни респонденти най-често се говори за църковни погребения до края на 1989 г. Трябва да се отбележи, че практиката е свещеник да се вика и на трите най-важни помена – 40 дни, половин година и година. П.

Ч. (р. 1933 г., учителка) на въпроса: „Били ли сте на граждански погребения без свещеник?“ отговори: „Почти не съм била. Не си спомням. И тука, и в Дерманци... не.“ Подобен беше отговорът на Димитър Костов (р. 1933 г., също учител): „Без свещеник? Не помна такова нещо.“ Забележителен е отговорът на Иван Атанасов (р. 1959 г.): „Не. Гражданско погребение, трябва да умре партийния секретар или кмета, за да има гражданско погребение... иначе...“.

Обикновено през разглеждания период опелото се извършва в дома на покойника, независимо дали е починал вкъщи, или в болница (строежът на църквата в Божурище започва в края на 90-те години и е осветена едва през 2008-ма година, но според респонденти съществува и практика на опело в дома на покойника дори в села от общината, където е имало църкви). Със свещеници са погребвани родителите на интервюирани учители или партийни членове (М. К., П. Ч., Д. Костов, Б. В.). Дори М. К., чийто баща е бил партиен член (погребението му е през 1960 г.), разказва: „баща ми беше партиен член, та при внасяне в черквата тия, които го носеха, след т'ва спреха, не искаха да влезат вътре, а дад... други го внесаха, и така“. Разполагам с разкази само за три случая, в които свещеникът не е извършвал опелото в къщата на покойника, а в гробищния парк, като в два от тях става въпрос за родителите на военнослужещ, а в третия – за майката на медицински служител. В един разказ двамата родители са погребани с граждански ритуал, тъй като те сами са пожелали такъв (синовете са инженери). В друг разказ се отбелязва гражданско погребение на починал младеж, роден в началото на 50-те години, син на кметицата на село Пожарево. Разбира се, навярно е имало и други погребения без опело. За съжаление обаче статистиката на база на църковните архиви и архивите на общината е непълна, тъй като не през целия разглеждан период в Божурище е имало енорийски свещеник. Поради тази причина част от погребенията са се извършвали от енорийския свещеник на селата Хераково, Пролеша и Храбърско или от свещеник, викан от София, а смъртните случаи са фиксирани в Божурище.

Особено интересни са два „смесени“ погребални ритуала, които не са извършени на територията на общината, но за които разказаха респондентки, живеещи в момента в Божурище. Росица Тефалова (р. 1960 г., със средно образование) споделя, като в разговора участва и приятелката ѝ Василка Атанасова (р. 1960 г.):

Р. Т.: Погребения преди '89-та, той дедо ми тогава почина. Там, във Разлог, е друго. Например, има си ритуална зала, нали, нали, във къщи, се приготвя, нали, има си на самото гробище, нали, от общината човек, който си, нали, изказва съболезнования, за човека какво-що, и така. Поп се вика.

М. М.: Поп в общината?

Р. Т.: Не, там на гробищата.

М. М.: Т. е. в ритуалната зала минават, и след това?

Р. Т.: И след това вече там, горе, попът минава, прочита, след което се връща в къщата.

В. А.: Попът за здраве.

Р. Т.: Попът за здраве, да.

М. М.: А дядо Ви коя година е починал?

Р. Т.: Е, той доста. Някъде. Тука ние къщата правихме '83-та, '85-'86-та.

Още по-любопитен е вторият случай. Соня Ташева (р. 1956 г., с висше образование) разказва за погребението на баба си:

С. Т.: Тя, баба ми, по принцип живееше във Панагюрище, тя беше вярващ човек, силно вярващ човек, може би до някаква степен, щот' тогава треб'аше хората да се крият във вярата си..., и погребението на баба ми винаги, понеже аз съм контактувала много със нея, тя би искала да бъде, да има поп, както се прави сега се прави погребение, но за съжаление вече нейните деца, особено единият, на дъщеря й мъжа, вуйчо ми, той беше генерал в Държавна сигурност, някак си, бе не го разрешиха да има поп, много хора си викаха тогава тайно поп, но така официално не. И при баба ми погребението си беше гражданско погребение ... а понеже баба беше много вярващ човек, и сестра й го знаеше това нещо, и всички го знаехме, и даже аз бях човекът, който най-много се възпротивих, защото тя на мене ме непрекъснато ме водеше навсякъде и ми е казвала, че иска да е така, тя носí нейни дрехи, на другия ден, не мо'а ти кажа кога ги носí дрехи във църквата, и фактически вече тогава, във самата църква, поп е направил опелото върху само върху дрехите. Тъй че при баба ми, но тя беше много силно вярващ човек.

Изводът, който може да се направи на основа на представения материал, е, че налагането на гражданската погребална обредност в периода започва едва в края на 60-те години на XX век, но независимо от усилията на Партията и Държавата църковният ритуал до голяма степен запазва своите позиции. Статистиките, представящи процента на гражданските погребения, не могат да се приемат без съмнение, тъй като в много случаи гражданският ритуал тайно или полулегално е бил дублиран от църковен. От значение е, разбира се, селището, нивото на контрол на партийната и държавна власт, а в малките населени места – и авторитетът на длъжностното лице. Най-често обаче пред лицето на смъртта идеологията отстъпва пред дълбоко вкоренената вяра.

Библиография

Балевски 1973: Илия Балевски. Достигнатото задължава. – В: Народни съвети, 1973, 10, с. 25-26.

Беров 1974: Любен Беров. Общоградско възпоменание. – В: Народни съвети, 1974, 1, с. 32-33.

Босев 1973: Богомир Босев. Същност на гражданските ритуали.- В: Народни съвети, 1973, 3, с. 30-32.

Вангелов 1976: Аспарух Вангелов. Да обогатяваме траурните ритуали. – В: Народни съвети, 1976, 10, с. 36-37.

Държавен вестник, № 102, 25 декември 1970 г.

Еленков 2009: Иван Еленков. Към въпроса за въвеждането на траурния ритуал и социалистическата празнично-обредна система у нас – 1969–1971 г.

Жабински 1985: Марин Жабински. Погребалната обредност. – В: Народни съвети, 1985, 2, с. 38-39.

Иванов 1968: Петър Иванов. Гражданските ритуали в бита на старозагорци. – В: Народни съвети, 1968, 8, с. 45-47.

Иванова 1971: Славка Иванова. Внедряваме нови ритуали в бита на нашите граждани. – В: Народни съвети, 1971, 10, с. 30-31.

Иванова 2006: Радост Иванова. Култура на нашето всекидневие. 2006.

Клинков 1970: Атанас Клинков. Наша постоянна грижа. – В: Народни съвети, 1970, 9, с. 27-29.

Ковачев 1967: Милко Ковачев. По-широко да внедряваме гражданските ритуали. – В: Народни съвети, 1967, 4, с. 29-32.

Ковачев 1968: Ковачев Милко Социалистическите ритуали и задачите на народните съвети. София: Наука и изкуство, 1968 г.

Койнов 1968: Иван Койнов. Новите граждански ритуали сближават хората. – В: Народни съвети, 1968, 6, с. 49-50л

Кузманова 1976: Магдалена Кузманова. Бит, религия и атеистично възпитание. – В: Актуални проблеми на атеистичната дейност. За системата на партийната просвета. София: Партиздат, 1976.

Методиев 2013: Момчил Методиев. Символи и идентичност: паралели между комунистическия атеизъм и западния секуларизъм. – В: Семинар_BG [прегледан 13.11.2016]. <<http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy9/item/391-simvoli-i-identichnost-paraleli-mezhdu-komunisticheskiya-ateizam-i-zapadniya-sekularizam.html#endref10>>.

Мизов 1976: Николай Мизов. Проблеми на атеистичното възпитание на младежта. – В: Актуални проблеми на атеистичната дейност. За системата на партийната просвета. София: Партиздат, 1976.

Ненова 1970: Лиляна Ненова. Правни проблеми на гражданските ритуали. – В: Народни съвети, 1970, 9, с. 24-26.

Нинова 1973: Славка Нинова. Пак за гражданските ритуали. – В: Народни съвети, 1973, 10, с. 27-28.

Пашова 2006: Анастасия Пашова. Днес остана празно едно работно място (Нова идеология за смъртта и погребалната обредност на държавния социализъм в България от 50-те – 70-те години на XX век). – В: Балканистичен Форум, 2006, 1-3.

Процесът на преодоляване на религията, 1968: Процесът на преодоляване на религията в България (Социологическо изследване). София, БАН, 1968 Колективен труд под редакцията на проф. Живко Ошавков.

Стоилов 1967: Кирил Стоилов. За утвърждаване на новите обреди и ритуали. – В: Народни съвети, 1967, 2, с. 60-61.

Терзийска 1971: Александра Терзийска. Успехите ни не са даром. – В: Народни съвети, 1971, 6, с. 35-36.

Тодорова 1971: Ана Тодорова. Част от бита на хората. – В: Народни съвети, 1971, 1, с. 34-35.

Христова 1983: Пенка Христова. Организирането и провеждането на тъжните ритуали. – В: Народни съвети, 1983, 1, с. 38-39.

Архивни материали

Доклад от Атанас Димитров, председател на Държавния комитет за битови услуги, и от Младен Костов, началник на отдел „Народни съвети“ при Президиума на народното

МАРИЯ МАРИНОВА

събрание, относно „подобряване услугите на населението при извършване на погребения на починали лица“ (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 13-21).

Протокол № 42 от 22.07.1970 г. от заседание на Комитета за стопанска координация (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 4).

Разпореждане № 338 от 28.07.1970 г. на Комитета за стопанска координация при МС (ЦДА, ф. 136, оп. 51 а. е. 321, л. 1-3).

Указ на Президиума на народното събрание за изменение на Кодекса на труда (ЦДА, ф. 136, оп. 51, а. е. 321, л. 9-12).

Информация ... относно Работата на Общ. НС по организацията и внедряване на празнично-обрядната система на територията на общината“, личен архив на Лидия Добревска.